

С.А. Міняло

## ОСОБЛИВОСТІ СТЯГНЕННЯ НАТУРПОДАТКУ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1930-Х РР.

Аграрна історія України – невід’ємна складова всієї української минувшини. Її вивчення за сучасних умов є важливим та актуальним з огляду хоча б на ту роль, яку відіграло селянство в українській історії. Серед різних аспектів, що потребують аналізу, не останнє місце належить податковій політиці радянської влади в українському радгоспно-колгоспному селі у 1930-х роках. Так, перспективним напрямом, на наш погляд, є дослідження проблеми натурподатку, зокрема тих його особливостей, які стосуються українського селянства. Науковий інтерес до окресленої теми зумовлений також відсутністю робіт, у яких би з’ясувалися ці питання. З огляду на це автор статті ставить за мету дослідити одну із форм стягнення податків (а саме натуральну) в радянському українському селі у другій половині 1930-х рр. Об’єкт дослідження – податкова політика більшовиків в українському радгоспно-колгоспному селі у другій половині 1930-х рр., предмет – стягнення натурподатку з українського селянства.

Запропонована тема вже має певну історичну інтерпретацію. Питанню податкової політики радянської влади в українському селі у другій половині 1930-х рр. присвячено праці М. Хоріна [6], Г. Мар’яхіна [13], Н. Тепцова [1]. Важливе значення для дослідження зазначеної проблеми мають збірники опублікованих документів [10, 11], спогади очевидців [12] та архівні матеріали.

Утвердження радгоспно-колгоспної системи в українському селі перетворило селян із вільних господарів у повністю залежних від держави виробників сільськогосподарської продукції. Подальша зміна економічних відносин на селі протягом другої половини 1930-х рр. вимагала від уряду перегляду і всієї фінансової політики держави, адже село й надалі залишалось основним джерелом поповнення бюджету СРСР. Податкова політика, що зазнала суттєвих змін у першій фазі становлення радгоспно-колгоспної системи, визначала нові пріоритети податкової системи. Усі податки на селі було поділено на грошові й натуральні.

Під час голодомору в Україні (1932 – 1933 рр.) радянський уряд вдався до застосування методів "воєнного комунізму". Податкова система як складова фінансової відіграла важливу роль у перехідний період становлення радгоспно-колгоспного ладу. Податкова система першої половини 1930-х рр. відновила дію чинного в 1920-ті рр. продподатку. Наприкінці 1932 р. на селянські господарства було покладено зобов’язання зі здавання м’яса за держцінами, а на початку 1933 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР скасували "чинну договірну (контракційну) систему заготівель зернових культур і встановили для колгоспів та одноосібних господарств тверді зобов’язання із здачі зерна державі за встановленими цінами, що мало статус податку" [1, 49]. Протягом року обов’язкові натурподатки були поширені на молоко, м’ясо, шерсть, картоплю та інші види сільськогосподарської продукції. Відповідно до нововведень, що були внесені в реєстр податкових стягнень, на селянство

накладалися податки з усіх сфер їхньої діяльності: як господарської, так і виробничої. Основною метою відновленого в 1933 р. продподатку стало створення чіткої системи взаємозв’язку між державою та селом. У такий спосіб відбулося унормування надходження зерна до загальних фондів Радянського Союзу. З одного боку, юридичне оформлення системи натуроподаткування рівномірно розподілило податок для всіх категорій селянства. З іншого – держава проробила чітку систему адміністративної відповідальності за зрив податкових надходжень. До селян застосовувалася ст. 74 Адміністративного кодексу УСРР, відповідно до якої штраф накладався в п’ятикратному розмірі недовиконаної частини повного зобов’язання. До селян, які повністю не виконали зобов’язань із хлібоздачі, – ст. 61 Кримінального кодексу УСРР [2, 10].

Крім того, постановою ЦВК СРСР "Про стягнення за невиконання в термін одноосібними господарствами обов’язкових натуропоставок та грошових платежів і конфіскацію майна в судовому порядку" було передбачено таке: "унаслідок зміни ст. 25 Кримінального законодавства СРСР та союзних республік та ст. 19 Положення про стягнення податків та податкових платежів від 17 травня 1932 р., якщо селянин-одноосібник не виконував у зазначений термін зобов’язання з натуроподатку та грошових платежів – санкції поширюються на все майно одноосібного господарства, за винятком будинку та палива, а також одягу, взуття, білизни та інших предметів побуту, необхідних платникові й особам, які перебувають на його утриманні" [3, 115].

На підставі вище зазначених документів можна зробити висновок, що радянській владі, аби зламати опір одноосібників знадобилися спеціальні постанови про посилення боротьби з елементами, які "ухиляються" від хлібоздачі як по лінії адміністративній, так і судовій. Протягом другої половини 1930-х рр. в архівних фондах органів юстиції натрапляємо на низку справ, у яких відверто відображено "тверду лінію в боротьбі з нездачею хліба". У більшості випадків були застосовані "репресії у вигляді позбавлення волі строком понад 3 роки" [4, 156]. Наприклад, "у с. Вільшанка (Крижопільського району) засуджений до позбавлення волі строком на 6 років із конфіскацією майна на суму 300 крб. Охта Василь; твердоздатчик, землі має 5 га, податку платить 113 крб. ... Повинен здати 21 ц, здав 1 ц, беззаперечно вилучено 7 ц, аналогічні ситуації відбувалися по всій території України. У с. Балашівка (Бершадського району) засуджено до позбавлення волі на 6 років із конфіскацією всього майна Бонбуша, двадцятихатника й середняка, податку сплачував 64 крб., а землі має 5 га, повинен здати 11 ц, здав усього 1 ц". Нижче в протоколі маємо такі відомості: після суду в зазначеному селі Балашівка з одноосібного сектору відразу надійшло 195 ц хліба. Аналогічно в с. Семаки Жмеринського району: після засудження куркуля Зайця до позбавлення волі строком на 8 років із конфіскацією всього майна виконання завдання з 27% відразу зросло до 60% [4, 156 – 158]. Мали місце й судові справи, коли засуджували селян, які мали пільги або вже виконали свої зобов’язання, наприклад: "середняка Романенка позбавили волі на 2 роки без урахування обставин, що на день розгляду справи

звинувачений повністю виконав свої зобов'язання та йому вже є 60 років" [4, 159].

Таким чином, співпраця Наркомфіну з органами юстиції у 1930-ті рр. відіграла важливу роль, оскільки судовий порядок контролю за виконанням фінпланів став своєрідним "стимулом" для селян, які не хотіли піддаватися репресіям. Протягом 1934 р. сільсектором Вінницької області було розглянуто в порядку нагляду 1807 справ, пов'язаних із хлібоздачею [5, 1].

Із 1934 р. розпочинається черговий етап остаточного викоринення одноосібників із радянського села шляхом застосування адміністративних репресій. За даними трьох областей: Вінницької, Дніпропетровської, Харківської, – застосування адміністративних репресій щодо селян-одноосібників за невиконання натурподатку відбувалося таким чином (див. табл. 1):

Таблиця 1 [4, 160].

**Види адміністративних репресій (кількість господарств)**

Область	Накладено штрафів	Вилучено землі	Відібрано коней, корів	Відібрано хат	Унесено поста-нови про виселення	Утверджено виселення
Вінницька	1402	97	–	–	140	34
Дніпропетровська	1316	–	–	–	–	–
Харківська	2473	–	1278	89	4	–
Усього	5181	97	1278	89	144	34

Натурподаток, що став обов'язковим у другій половині 1930-х рр., селяни сплачували у вигляді продуктів тваринного й рослинного походження. Якщо господарство з тих чи інших причин було не в змозі сплатити натуральний податок, то існувала можливість замінити натуреквівалент на грошовий за встановленими державою ринковими цінами.

Велике значення в системі натурподатків мав м'ясоподаток, що стягувався з усіх видів худоби. Перетворення цього виду стягнення на обов'язковий вид податку неодмінно було пов'язане з регулюванням розвитку підсобних господарств колгоспників та одноосібників. Розмір податку визначався в еквіваленті – кілограми живої ваги на господарство – і становив: для одноосібних господарств – 45 кг м'яса, а для колгоспників – 30 кг [6, 22]. У 1935 р. Наркомфін оголосив, що "держзакон про м'ясоздачу є твердим і непорушним", а місцеві газети закликали селян "неухильно здійснювати закон про м'ясопоставки" [7, 3].

Для регулювання м'ясозаготівель в усьому Радянському Союзі влада закликала селян до обов'язкового вирощування свійської птиці та застосування нових методів групової м'ясозаготівлі. У пункті 7 розділу 2 резолюції пленуму ЦК ВКП(б) (1934 р.) було зазначено: "Вважати одним із важливих способів забезпечення виконання плану м'ясозаготівель колгоспними дворами та одноосібними господарствами організацію групового здавання" [8, 32]. Отже, селянам пропонували спільно вигодувати худобу для подальшого її використання як натурподатку.

Станом на перше півріччя 1935 р. селянство Розважеського району Київської області виконало план у таких розмірах: I квартал – колгоспники виконали на 70%, II квартал – на 46,7%; одноосібники

відповідно – на 27%, та 14,9%. У другому кварталі не брало участі в м'ясозаготівлях 51% селян [8, 33]. Важливим фактом у визначенні репресивного характеру натурподатку можна вважати тезу: "Якщо одноосібник або колгоспник живності не має, він її купує і здає в зазначений термін" [8, 32]. Отже, село не звільнялося від сплати податку навіть за відсутності предмета оподаткування.

Важливим елементом для порівняння надходжень від сільського сектору м'ясоподатку є відомості ЦК ВКП(б) і РНК УСРР про затвердження плану м'ясозаготівель і відомість "про вручення" та хід м'ясопоставок за даними Укрзаготхудоби на 1935 р. Усього, згідно з постановою РНК УСРР від 3 травня 1935 р., повинно надійти в державу із колгоспів 38,970 т, від колгоспників – 66,100 т м'яса, від одноосібників – 25,570 т [8, 49]. Відповідно до відомості Укрзаготхудоби, поданої до Наркомфіну, станом на 18 вересня 1935 р. в Україні було заготовлено колгоспами 38,986 т, колгоспниками – 74,969 т (що перевищувало

встановлену РНК КСРР норму на 13%), одноосібниками – 27812,7 т (тобто на 8% більше) [8, 49]. З огляду на це можна констатувати, що протягом другої половини 30-х рр. зберігається тенденція до невідповідності норм податку, установленого урядом та

центральною комітетами на місцях. Примусово-насилницький характер заготівель, що проводилися в українському радгоспно-колгоспному селі, підвищений відсоток надходжень від господарств колгоспників та одноосібників стали свідченням подальшої політики "викачування" коштів із села як у грошовій, так і в натуральній формі.

Протягом наступного 1936 р. радянське керівництво, констатуючи факти незадовільного прийняття та здавання м'ясоподатку, поставило вимогу: "негайно посилити пильність керівництва за виконанням м'ясоподатку з початку року та забезпечити надходження в першому кварталі не менше ніж 35% річного плану..." [9, 19]. Для українського села в 1936 р. було встановлено такі норми здачі м'яса в тоннах живої ваги: для колгоспів – 46,560, для колгоспників – 69,190 та одноосібників – 12460 [9, 32]. Станом на 1 грудня 1936 р. з областей надійшов план виконання м'ясоподатку (див. табл. 2).

Таблиця 2 [9, 60–67].

**Хід виконання м'ясоподатку за областями УСРР**

Область	Відсоток виконання
Київська	90,5%
Вінницька	85,3%
Харківська	90,7%
Донецька	98,9%
Дніпропетровська	99,8%
Чернігівська	90,7%
Одеська	91,8%

Наступною зміною у сплаті м'ясоподатку стала постанова РНК від 1937 р. про обов'язкове постачання м'яса державі. Відповідно до постанови, змінювалися норми стягнення та власне система оподаткування

цим різновидом. Зокрема, селяни платили не лише за нормами для кожного господарства, але й за належністю республіки до певної категорії. Так, Україна належала до другої категорії республік та областей, куди входили найбільш економічно розвинуті регіони Радянського Союзу. У системі натурподатку існувала пільгова процедура заохочень. Постанова від 1937 р. про податок надавала право селянським господарствам, які вчасно виконали свої зобов'язання із м'ясозаготівлі в 1936 р., здійснювати заготівлю на наступний, 1937 р., достроково [7]. Водночас відповідно до змін, унесених 27 лютого 1937 р. до закону "Про порядок проведення обов'язкових поставок м'яса державі в 1937 р.", колгоспники, які виростили у своїх господарствах корову або теля й продали колгоспним товарним фермам за держціною, звільнялися від м'ясоподатку на 2 роки [7, 1]. 23 лютого було скасовано раніше прийнятий закон Комітету заготівель сільськогосподарської продукції "Про порядок проведення обов'язкових поставок м'яса державі в 1937 р." Натомість дозволялося вилучати за несплату м'ясоподатку єдину в господарстві корову чи телицю" [10, 156].

Остаточне оформлення натурального податку м'ясом завершилося в 1939 – 1940 рр. Юридично селянам було дозволено виконувати зобов'язання з постачання м'яса будь-якими видами худоби чи птиці, за винятком зобов'язань колгоспів зі здавання свинини [11, 224]. Зміни у визначенні норм податку призвели до того, що майже 80% від загальної маси худоби в господарстві було здано на м'ясо. Зокрема, якщо вага курки становила 2 кг, то державі селянин мав віддати 1 кг 400 гр. Це ж стосувалося й іншої домашньої птиці [11, 224].

Ще однією формою позбавлення селян права вільно розпоряджатися продуктами підсобного господарства став закон про обов'язкову заготівлю шкіряної сировини [11, 225]. Так, у Полтавській області селяни скаржилися на те, що "навіть порося не мав права ніхто зарізати без відома: маєш зареєструвати, здати шкіру. От як утайш, у сінях чи в сараї заріжеш..." [12, 138]. Законом від 20 квітня 1940 р. "Про заходи з поліпшення заготівель шкіряної сировини" на сільське населення накладалися такі зобов'язання: для колгоспів обсяги зданої шкіри обчислювалися із площі 100 га ріллі, а для селян (одноосібні господарства та колгоспники) – із кожного двору. Розмір такого податку вираховувався з однієї одиниці худоби і був єдино визначеним для всіх типів господарств: шкіра свині – 4 кг, шкіра з кіз – 35 дм<sup>2</sup>, шкіра великої рогатої худоби, яку здавали лише колгоспи, зокрема із середнього поголів'я – 10-17 кг, а з великої – понад 17 кг [11, 224].

У стягненні натуральних податків існувала пільгова система. Її застосування було спрямоване на заохочення селян до вступу в колгосп. Пленум ЦК ВКП(б), який проходив 29 червня – 1 липня 1934 р., установив пільги колгоспам із поставок м'яса, молока й шерсті державі із знижкою 25% на м'ясо, 15% на молоко та 20% на шерсть від загальної вартості нарахування натурального податкового зобов'язання. Звільнялися від здавання натурподатків непрацездатні особи, які досягли пенсійного віку (чоловіки – 60 років, жінки – 55), інваліди війни і праці, інваліди I і II груп, господарства червоноармійців.

З іншого боку, пільгова частка, яку не сплачували ці господарства, компенсувалася за рахунок інших, насамперед середняцьких та заможних, що посилювало податковий тягар на ці селянські господарства. Отже, держава насправді не захищала інтересів селян, не проводила політику протекціонізму, навпаки, вона реалізовувала на практиці класовий підхід. Зрозуміло, що від цього не вигравали безпосередні виробники сільгосппродукції. Незаможники не покращували свого матеріального становища, оскільки навіть пільги при сплаті податків не рятували їх від злиднів. Середньозаможні та заможні одноосібники, податкові плателі яких були завеликі, теж не мали стимулів до подальшого економічного розвитку. Зрештою, у вигрaші залишалася держава, яка безкоштовно отримувала величезні обсяги сільгосппродукції. Така ситуація, на наш погляд, засвідчує споживацьке ставлення радянського керівництва до селянства України. При цьому захист інтересів колгоспників на ділі теж залишався фікцією, оскільки останні були перетворені фактично на кріпаків. Особливо важко було прожити за трудовні багатодітним селянським родинам.

Наявність у другій половині 1930-х рр. двох форм оподаткування селянства (грошової та натуральної) свідчила про те, що в радянському селі фактично збереглася система оподаткування періоду становлення радянської влади на території колишньої Російської імперії, незважаючи на всі спроби її "удосконалення". Множинність та непосильність податкових зобов'язань призвели до зубожіння селянства. "Завдяки" податковій політиці на селі було створено умови для "закріпачення" селян-одноосібників, тобто їхнього вступу в колгоспи. Формування й утвердження радгоспно-колгоспної системи як одного із шляхів побудови "світлого майбутнього" відбувалося за рахунок системи оподаткування, що діяла в 1930-ті рр. Перехід селян від самостійницьких до колективних форм власності фактично не змінив розмір податкового тягара, що накладався на платників, не покращив їхнього добробуту. Із зростанням прибутків у 2 рази розмір податків збільшувався в 3 рази. Протягом зазначеного періоду непоодинокими були факти, коли селянин, маючи підсобне господарство та відпрацювавши певну кількість трудовнів, не міг сплатити податки, оскільки прибуток від підсобного господарства оподатковувався як у грошовій, так і в натуральній формі. Таким чином, влада уміло обмежила роль селянина-виробника, постачальника та споживача сільськогосподарської продукції.

1. Тенцов Н.В. *Аграрная политика на крутых поворотах 20-х – 30-х годов* – М., 1990.
2. *Центральный державный архив вищих органів вдали і управління України (далі – ЦДАВОВУ України)*. – Ф. 30. – Оп. 2. – Спр. 8615.
3. *Центральный державный архив громадських об'єднань України (ЦДАГО України)*. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6524.
4. *ЦДАВОВУ України*. – Ф. 2. – Оп. 16. – Спр. 1360.
5. *ЦДАВОВУ України*. – Ф. 2. – Оп. 16. – Спр. 1367.
6. Хорин М. *Налоговый и финансовый справочник колхоза*. – М., 1933.
7. *Про обов'язкову поставку м'яса державі в 1937 р. // Колективне село. – 1936. – 4 серпня. – № 140.*
8. *ЦДАГО України*. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6756.

9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6975.
10. Собрание Законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. – М., 1937.
11. Збірник важливих постанов по сільському господарству за 1930-1941 рр. – К.-Х., 1941.
12. Український голокост 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив: У 3 тт. / За ред. О.Ю. Мисика. – К., 2003. – Т. 2.
13. Марьяхин Г.Л. Налоговая система СССР. – М., 1952.

**Т. Д. Надькин**

### **ГОЛОД В СРЕДНЕВОЛЖСКОЙ ДЕРЕВНЕ В ГОДЫ ДОВОЕННОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ (ПО МАТЕРИАЛАМ РЕСПУБЛИКИ МОРДОВИЯ)**

Аграрную политику в годы первых пятилеток в целом можно охарактеризовать как комплекс мер по ускоренному формированию и поддержанию в нужном режиме функционирования огосударственного сельскохозяйственного производства в виде колхозно-совхозной системы, обеспечивающей перекачку материальных, финансовых и людских ресурсов для развития тяжелой индустрии в Союзе ССР. Данная модель, основанная на господстве партийно-советского государства и фактически полном подчинении ему сельского социума, реализовывавшаяся вплоть до начала 1950-х гг., привела к обострению продовольственной ситуации и неоднократному голоду в сельской местности уже на протяжении 1930-х гг.

Проблема голода 1932 – 1933 гг. имеет на сегодняшний день обширную историографию, при этом, пожалуй, большинство российских историков считают его следствием политики насильственной коллективизации, проводившейся руководством СССР в годы первой пятилетки для решения задач ускоренной индустриализации [1; 2; 3; 4; 5]. Однако если проанализировать мнения о положении в деревне в последующие годы, основных итогах сталинской модернизации аграрной сферы к концу 1930-х гг., мы увидим насколько они различны. В одних публикациях аргументируется общий кризис созданной колхозной системы, который только усугубился в Великую Отечественную войну, а в других утверждается, что трудности начала 1930-х гг. были преходящи, для дальнейшего же времени характерны стабилизация и даже рост сельскохозяйственного производства в стране, а колхозный строй выдержал суровые испытания и доказал свою жизненную силу в военные годы [6; 7]. Цель исследования состоит в анализе проблемы продовольственной безопасности сельского населения во второй половине 1930-х гг. в рамках "победившей" колхозной системы. Объектом выступает средневожская деревня в годы советской довоенной модернизации. Предметом – особенности реализации аграрной политики государства в начале 30-х гг. ХХ в. в среднем Поволжье.

Наше исследование основано на материалах Мордовии\*, представляющей и в середине прошлого века регион Среднего Поволжья с абсолютным преобладанием сельского населения (по переписи

1926 г. сельское население составляло 96,2%, а по переписи 1939 г. – 92,5, по переписи 1959 г. – 80,0% [8, 81; 9, 65 – 67]).

Коллективизация сельского хозяйства Мордовии, как и некоторых других автономий Среднего Поволжья, растянулась вплоть до середины 1930-х гг. (в январе 1931 г. в колхозах состояло 10,3% хозяйств, в январе 1932 г. – 71,5, в январе 1933 г. – 57,8, в октябре 1934 г. – 63,8, в октябре 1935 г. – 73,4% [10, 153]), но "социалистический" сектор стал фактически основным производителем продукции полеводства уже в конце первой пятилетки, когда ему стало принадлежать более 80% посевной площади. В то же время с 1931 г. по мере роста числа колхозов в Мордовии резко увеличиваются государственные заготовки зерновых культур, что было обусловлено не ростом их валовых сборов, а повышением контрольных заданий руководством Средневожского края, основанных на планах центральных органов власти. В 1931 – 1932 гг. хлебозаготовки выросли по сравнению с 1929 – 1930 гг. более чем в 2 раза (с 9,5% от валового сбора в 1929 г. до 24,2% в 1932 г. [10, 57]). Распределение же хлеба на заработанные колхозниками трудодни проходило только после выполнения хлебозаготовок, натуроплаты МТС, а также засыпки семенного, страхового, фуражного и др. фондов. При этом нередко сам этот процесс затягивался. Так, распределение доходов из урожая 1932 г. было осуществлено только к середине февраля 1933 г., что, конечно, сказалось на обеспечении колхозников хлебом.

В результате хлебозаготовок 1931 – 1932 гг. крестьянство Мордовии как колхозное, так и единоличное осталось практически без хлеба. Уже с началом коллективизации в сельской местности стали проявляться первые симптомы надвигающегося социального бедствия (употребление в пищу овса и различных суррогатов, рост инфекционных заболеваний и др.). Свою лепту в обострение ситуации внесла и засуха 1932 г., снизив урожайность полевых культур и, прежде всего, овса и картофеля [10, 57]. Однако валовой сбор ржи в указанном году был ненамного ниже благоприятных лет (например, 1929 или 1931 г.) и если бы не хлебозаготовки, проводившиеся часто методами "военного коммунизма", распространение голода можно было бы избежать. Более того, погодные условия 1930 г. в Мордовии имели более негативные последствия, низким оказался урожай основной зерновой культуры в этот период – ржи, однако голода не было, так как у крестьян, очевидно, еще оставались свои собственные запасы продовольствия от предыдущих лет.

Спецдонесения и спецсводки облотдела ОГПУ дают возможность представить реальную картину обрушившегося с конца 1932 г. и до начала уборочной кампании 1933 г. практически на все районы Мордовии голода. Приведем отдельные примеры из подобных документов, являвшихся вплоть до 1990-х гг. "секретными". В Zubovo-Полянском районе Мордовии колхозники из-за отсутствия хлеба питались суррогатом в виде смеси из чечевичной муки, мха и просяной мякоти. Отмечались случаи, когда отекавшие от голода колхозники были вынуждены выкапывать из скотомогильников павших лошадей на еду. В селах района свирепствовал сыпной тиф. "Смертность по

\* 1928 - 1930 гг. - Мордовский округ (МО), 1930 - 1934 гг. - Мордовская автономная область (МАО), 1934 - 1990 гг. - Мордовская АССР (МАССР), 1990 - 1994 гг. - Мордовская ССР (МССР), с 1994 г. - Республика Мордовия (РМ).